

ТВОРЧИСТЬ ЯК ПОДОЛАННЯ ВІДЧУЖЕННЯ

А. М. Іщенко

викладач кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

Стаття присвячена дослідженню ролі творчої діяльності у подоланні усіх форм відчуження та визначенню педагогічних передумов, що допомагають долати відчуження людини від суспільства, іншої людини, зрештою, від самої себе, тобто визначити філософсько-педагогічні передумови поставання людини в якості повноцінного суб'єкта історичного процесу.

Ключові слова: відчуження, творча діяльність, культурна надлишковість.

Філософське поняття «відчуження» залишається об'єктом дослідження сучасних філософів, не дивлячись на той факт, що його вивченням займаються вже протягом багатьох століть не одне покоління філософів. *Актуальність* дослідження даного феномену сьогодні визначається швидкими темпами суспільного прогресу, який, з одного боку, призводить до зростання виробничих сил, а з іншого – до їх поставання у якості некерованих сил, що протиставляються людському буттю. До того ж, на жаль, посилюються тенденції до масового зростання, культивування, насадження прагматичних, індивідуалістичних, егоцентричних рис особистостей, що посилює дисгармонію людських стосунків. Зростанню відчуження людини, зниженню її соціальної активності, – вірніше сказати: перетворення її в активізм, – поставанню особистості в якості об'єкта, а не суб'єкта суспільних відносин сприяють й інші негативні тенденції сучасного суспільства, такі як обвальне і різке майнове розшарування, політична нестабільність, відсутність чіткої державної ідеології, зростання кількості конфліктів на національному ґрунті тощо. Саме тому, якщо на думку дослідників, «в минулому сторіччі тема відчуження була рядовою філософською, то сьогодні вона самим життям висувається в ряд найбільш актуальних» [9]. *Метою* ж даної філософської розвідки є дослідження ролі творчої діяльності у подоланні усіх форм відчуження, що панують у сучасному суспільстві та визначення педагогічних передумов, які допомагають долати відчуження людини від суспільства, іншої людини, зрештою, від самої себе, тобто визначити філософсько-педагогічні передумови поставання людини в якості повноцінного суб'єкта історичного процесу.

Умовно дослідження проблеми відчуження у філософській думці можливо поділити на три етапи. Перший – це філософські пошуки, що відбувались до появи марксистського розуміння даної категорії. Другий етап – це створення та

розвиток марксистської теорії відчуження. Третій етап – постмарксистські теорії відчуження.

До першого етапу можливо віднести на-працювання теоретиків «суспільного договору», зокрема, Ж.Ж. Руссо, Т.Гоббса та інших, які розглядали відчуження (фр. alienation) як передачу особистістю власних прав на користь політичного організму – держави, що передбачало відчуження суспільства від волі окремої людини, посилення процесу деіндивідуалізації соціальних відносин.

У німецькій класичній філософії проблема відчуження (нім. Entfremdung) була пов'язана з активністю, діяльністю людини, що інтерпретується ідеалістично. Оскільки людина розглядається у німецькій класичній філософії як самосвідомість, то будь-яка форма її об'єктивації постає як відчуження, що ототожнюється з опредметненням. Крім того, продовжуючи традиції мислителів Просвітництва, німецька класична філософія фіксує ворожість людині буржуазного прогресу. Ф. Шіллер, відзначаючи розколотість людини, його здібностей, вбачає причини цього у поділі праці. Гегель робить категорію відчуження однією з центральних у своїй філософії. Так, у гегелівській "Феноменології духу" проблема позитивності переростає у проблему відчуження духу, який у процесі своєї діяльності відчужує себе від самого себе для того, щоб пізнати себе в цьому інобутті.

Найбільш адекватну, науково-бездоганну концепцію відчуження запропонував та обґрунтував К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 року», хоча відомо, що дана категорія розглядалась ним і раніше, ще при написанні докторської дисертації. Відчуження, за Марксом, соціальне явище, що виникає в антагоністичних суспільно-економічних формаціях, причиною появи відчуження є поділ праці у класовому сус-

пільстві. Найбільш глибинною формою відчуження стає відчуження праці. Результат праці працівника, – продукт, – стає відчуженим від нього. Так посилюється тенденція, коли чим більше праці вкладено в продукт, тим відчуженішим стає продукт від того, хто його безпосередньо виробив, тим відчуженішою стає весь предметний світ, і навіть сама праця відчужується від людини. Людина починає почувати себе вільною тільки в тій сфері свого буття, яка не відрізняє її від тварини. «Те, що властиво тварині, стає долею людини, а людське перетворюється на те, що властиво тварині» [4]. Основними формами відчуження за Марксом є: відчуження самої праці людини; відчуження результатів її діяльності; відчуження соціального світу від людини; перекручення відносин між суб'єктом і об'єктом – уречевлення суб'єктів і суб'єктування речей.

Саме трактування відчуження за Марксом вплинуло на подальший розвиток даного поняття у філософській думці. В ХХ ст. відчуження пов'язується з посиленням у суспільстві таких негативних тенденцій як втрата особистістю контролю над власною долею; посилення відчуження безсилості перед впливом зовнішніх сил; порушення соціальних норм та відповідальності людей один перед одним, суспільством та собою; втрата системи цінностей; поширення самотності людей, втрата соціальних зв'язків.

У західній соціології в 20-і рр., часто без вживання самого терміну "відчуження", був проаналізований такий його аспект, як соціальна аномія (Е. Дюркгейм, Р. К. Мертон). Це поняття виражає цілком певне ставлення людини до соціальних норм і цінностей, втрату їх значимості, що веде до неадекватної поведінки. Е. Дюркгейм відмітив втрату членами промислового суспільства почуття єдності, обріч зі зростанням індивідуалізму та дезінтеграції. О. Шпенглер зазначав, що зростання відчуження відбувається по мірі перетворення культури на цивілізацію зі знеособленими зв'язками, що не дають змоги особистості розвивати та втілювати власні творчі задуми. М. Вебер, розглядаючи формальні організації, підкреслював їх надмірну бюрократизацію, що призводить до втрати працівниками власної індивідуальності. Значного розвитку категорія відчуження набуває в рамках Франкфуртської школи, яка вбачає основною причиною появи цього явища домінування у суспільстві інструментальної раціональності, що передбачала існування ідеології панування людини як над природою, так і над іншою людиною. Представник цієї школи Г. Маркузе розробив концепцію «одномірної людини» як відчуженої від своїх соціальних характеристик, таких як критичне ставлення до існуючого суспільства та здатності до революційної боротьби.

Оскільки категорія «відчуження» є загальноприйнятою філософським загалом, філософською традицією, природним є той факт, що во-

на знайшла своє відображення у філософських енциклопедичних словниках, енциклопедіях, підручниках, посібниках etc. Розглянемо більш детально підходи до тлумачення поняття «відчуження», що вони викладені у філософських словниках. Знайдені нами визначення схожі між собою, проте мають деякі особливості. Так, відчуження (нім. Entfremdung, англ. alienation) трактується, по-перше, як відносини між суб'єктом та якою-небудь його функцією, що складаються у результаті розриву їх початкової єдності, що призводить до зубожіння природи суб'єкта і зміни, перекручення, переродження природи відчуженої функції; а, по-друге, як сам процес розриву цієї єдності [7]. Філософський енциклопедичний словник дає наступне визначення: «відчуження – це соціальний процес, властивий класово-антагоністичному суспільству, що характеризується перетворенням діяльності людини та її результатів на самостійну силу, панівну над нею і ворожу їй» [8].

Нарешті, одне з найбільш вдалих довідкових видань в царині філософії, Філософська енциклопедія визначає відчуження як філософсько-соціологічну категорію, що відображає об'єктивне перетворення діяльності людини та її результатів на самостійну силу, панівну над нею самою і ворожу їй, і пов'язане з цим перетворення людини з активного суб'єкта в об'єкт суспільного процесу.

Подолання відчуження – складний процес, що в різних філософських течіях розглядався по-різному. За Марксом, подолання відчуження пов'язано зі знищенням експлуатації і соціального поділу праці, що призводить до зведення особистості до виконання однієї функції, а також зі становленням комуністичних відносин, відмиранням державних інститутів. При цьому, відмирання соціальних інститутів, пов'язане із подоланням відчуження, не означає зникнення організації суспільного життя, а якісну зміну його форм: сукупна суспільна діяльність повинна регулюватися свідомим та плановим розподілом праці пропорційно суспільним потребам. Адже відчужена праця, редукуючи, принижуючи самодіяльність до якості простого засобу, перетворює життя людини виключно у засіб підтримки її фізичного існування.

Прихильники Франкфуртської школи вважали за засіб подолання відчуження розповсюдження у суспільстві світогляду, що базується на критичному мисленні, що дозволяє відкривати джерела соціального відчуження особистості.

Розгляд творчої діяльності як фактору подолання відчуження дозволяє ширше поглянути на проблему існування особистості як на вирішення однієї з основних задач у сучасному світі. Сучасна

особистість є заручником системи відносин відчуження, що змушують її діяти відповідно до обставин, що склалися – розподілу праці, стану ринку, держави тощо. З іншого боку, творчість, як дійсно людська риса і здатність, постає як запорука соціального звільнення. А з ослабленням соціально-творчих начал людини сили відчуження набирають все більших обертів.

Ідея подолання відчуження особистості шляхом залучення її до творчості не нова. Так, в дослідженні Кулакової Т.Г. [3] розглядається думка І.Ільїна щодо природи відчуження та шляхів його подолання. Зокрема те, що почавшись із втрати себе, процес відчуження шириться і проникає в усі сфери життєдіяльності людини, і провину за різні аспекти відчуження І.Ільїн покладає на особистість, яка не зуміла мобілізуватися для саморозкриття і реалізації себе. Реальна спроба людини подолати відчуження, на думку І.Ільїна, є здатністю стати цілісною особистістю, пов'язаною з традиціями своєї культури, здатної органічно влитися в соціокультурний простір, тобто внутрішньо творчонасичена, сформована особистість. Ільїн вважає силою, здатною допомогти в подоланні відчуження, творчість. Творчість розуміється І. Ільїним не стільки як діяльність по перетворенню соціального світу, скільки як процес самоперетворення. Результатом творчості при такому розумінні не обов'язково має бути створення чогось нового, будь-які зміни навколишнього середовища, – основне навантаження випадає на сам процес, в ході якого розкриваються можливості особистості.

В. Л. Іноземцев в своїй роботі «Розколота цивілізація» виводить поняття постеконічного суспільства, і вказує, що в такому суспільстві відчуження буде подолане саме творчістю. «У разі заміщення праці творчістю феномен відчуження продукту, навіть якщо такий і виникає, не призводить до відтворення колишнього протиріччя вже тому, що інтереси, що стикаються, виявляються різнопорядковими – з одного боку, власник виробництва (наприклад, суспільство) прагне підвищити свій матеріальний добробут, але, з іншого боку, творчий працівник перш за все бажає самовиразитися у діяльності, і якщо його матеріальні потреби задоволені, цілі самовираження досягаються ним у процесі самого виробництва відчужуваного в кінцевому рахунку продукту. Представляючи собою нееконічно вмотивовану діяльність, творчість не піддається експлуатації в її традиційному розумінні» [2]. Дослідник Мусаєлян Л. А., розглядаючи таку думку В.Іноземцева, зазначає, що доводи останнього з заміни праці творчістю можливо звести до дематеріалізації виробництва, та подолання головних ознак

еконічного суспільства: товарного обміну, приватної власності, експлуатації та відчуження. При цьому, за логікою В. Л. Іноземцева, творчість, пов'язана із самореалізацією людини, її прагненням до примноження власних здібностей та талантів, є досить простим заняттям, що можна порівняти з грою. Між тим, вступаючи у дискусію, Мусаєлян Л. А., вказуючи на умови формування дійсно вільної творчої праці за Марксом, приводить наступну цитату: «У матеріальному виробництві праця може набути подібного (творчого) характеру лише тим шляхом, що 1) визначено її суспільний характер і 2) що ця праця має науковий характер, що вона разом з тим являє загальну працю, є напруженням людини не як певним чином вимуштруваної сили природи, а як такого суб'єкта, який виступає у процесі виробництва не в чисто природній формі, що склалася, а у вигляді діяльності, що керує всіма силами природи». За Марксом, в результаті розвитку продуктивних сил долається, заперечується не праця як така, а відчужені форми праці. Не суспільство звільняється від праці, а праця знаходить вільний, творчий характер, звільняючись від примусу і жорсткої еконічної необхідності [6].

Тут варто згадати про іншу тему, що розкривається в роботах К. Маркса, тему вільного часу як часу, коли здійснюється розвиток людини, часу виробництва багатства, не відчуженого від особистості, а її власного багатства не у формі капіталу, а у культурній формі, що належить кожному і усім. Оскільки праця, що створює ці культурні форми носить не еконічний характер, а культурний. В цьому плані приведемо цитату зі статті Бузгаліна А.В., викладеної в журналі «Вопросы философии» про практику діалектичного зняття відчуження за радянських часів, а саме про радянську культуру як форму всесвітньої культури.

У цій культурі – у просторі радянського кіно і музики, книг і театрів – людина (і автор, і художник, і глядач) жила у світі культури, законом якого було діяльнісне зняття відчуження, народжене практикою соціальної творчості 20-х рр. ХХ ст. При цьому істотно, що цей процес зняття відчуження був не лише ідеальним феноменом художньої культури, але і частиною соціального життя кожної людини, яка брала участь в культурному процесі, як активний співтворець будь-якого художнього твору. Герої кіно і книг перетворювалися у співтворців реальних вчинків радянських людей в найрізноманітніших сферах, в тому числі – вкрай далеких від мистецтва. Соціальна творчість – від гайдарівсько-тимурівських дворових «команд» до героїч-

них вчинків під час Великої Вітчизняної війни – була пронизана Радянською культурою, так само як і ця культура пронизувала всю тканину соціальної творчості. Так Радянська культура стала найважливішою складовою соціальної практики зняття відчуження [1].

На нашу думку, саме такий, – гуманістичний, – тип культури дозволяв створювати певний культурний надлишок, більший за норму, що ставав мірою розвитку як цілого суспільства, так і його окремих особистостей. У такому типі культури спостерігається певний надлишок засобів з реалізації культурних функцій. Частина цих засобів використовується, актуалізується у сучасних практиках, інша ж залишається у певному резервуарі, існує потенційно, чекаючи своєї актуалізації, свого запотребування у потрібну мить. Якщо культура протиставляється природі, є суто людським явищем, знаменує вихід людини зі світу природи, то культурна надлишковість задовольняє потреби людини своїм універсальним характером, надаючи цим потребам естетичного характеру, віддаляючи їх від суто вітальних, природних потреб, викликаючи до життя нові потреби та породжуючи необхідність задоволення їх, і так до безкінечності, до виходу за межі, якого постійно і прагне людина.

Досить часто, в якості контраргументів, направлених проти ідеології та устрою Радянського Союзу наводяться аргументи щодо відсутності реальних свобод, можливості вільного вираження власних думок та відсутності банального вибору в будь-якій сфері життєдіяльності, що, безперечно, сприяє посиленню відчуття відчуженості особистістю. Проте, трапляється, навіть наявність безмежної, з першого погляду, свободи може бути інструментом відчуження та панування людини над людиною, що трапляється з нашим суспільством зараз. Проти цього застерігав Г.Маркузе в своїй праці «Одномірна людина». Для визначення ступеня людської свободи вирішальним фактором є не багатство вибору, наданого індивіду, але те, що може бути вибрано і що дійсно ним вибирається. Вільний вибір серед широкого розмаїття товарів і послуг не означає свободи, якщо вони підтримують форми соціального контролю над життям, наповненим тяжкою працею і страхом, – тобто, якщо вони підтримують, сприяють відтворенню відчуження. Також спонтанне відтворення індивідом нав'язуваних йому потреб не веде до встановлення автономії, але лише свідчить про дієвість форм контролю [5]. Саме така, або схожа, ситуація розгортається сьогодні у нашому суспільстві: при позірному існуванні широкого вибору, починаючи від задоволення простих потреб у їжі, закінчуючи вибором місця навчання, праці та відпочинку, на практиці – більшість людей не можуть долучитися до цього уявного достатку, або, прагнучи отримати його в

якомога більшій мірі, стають заручниками існуючої системи, що вимагає від них порушення моральних законів та укладання угод зі власним сумлінням, що, безперечно, свідчить про відчуження їх людської сутності.

Феномен відчуження повинен розглядатися педагогічною наукою не тільки тому, що він значно ускладнює процес соціалізації (який є метою навчання та виховання), ускладнює процес поставання особистості, але й тому, що всі педагогічні проблеми є за своєю суттю філософськими, вимагають теоретичного осягнення.

Як було вже зазначено раніше, джерелом відчуження виступає поділ праці. Подолання суспільного поділу праці – умови, в яких повинен відбуватися навчальний процес. Основна мета такого навчання – сама людина як самоціль. Тільки при таких пріоритетах, коли всі інші задачі навчально-виховного процесу, такі як, наприклад, отримання спеціалізованої фахової професійної підготовки, розглядаються як засоби досягнення основної мети – поставання цілісної особистості, можливе подолання відчуження особистості. За Марксом, знищення поділу праці та професіоналізації не означає знищення спеціалізації, тобто специфіки різних типів діяльності суспільства реального, не кажучи вже: дійсного гуманізму. Мірою суспільства, багатства стає всебічний розвиток людини, на перший план виходить проблема формування гармонійно розвинутої особистості, що характеризується творчою самодіяльністю у вільній усвідомленій праці, оволодінні багатствами духовного спілкування та світової культури.

Важливим моментом подолання відчуження засобами педагогіки є створення умов для розгортання універсальної сутності людини, адже чим універсальнішою особистістю є людина, тим універсальнішою є сфера її життєдіяльності. Тому й освіта як інструмент, який може використовуватися в якості засобу сприяння інтеграції молодого покоління в логіку існуючої системи – підкорення цій практиці або звільнення від пут існуючої системи – освіта як засіб, за допомогою якого люди можуть критично та творчо ставитися до реальності та дійсності, відкривати для себе шляхи перетворення існуючого у світі ладу – повинна розкривати цю універсальну сутність людини, надаючи їй можливості не тільки отримувати професійні знання зі спеціальності, а потрапляти в умови, що уможливають її як цілісну особистість. Розвиток будь-якої освітньої методології, що полегшувала б цей процес, може, безперечно, привести до напруження в освітній системі і конфліктів у суспільстві, проте може стати й початком формування нової особистості, початком подолання відчуження. На нашу

думку, повноцінна освіта повинна імперативно мати риси певної надлишковості, що дозволяє подолати утилітарне ставлення до освіти як засобу отримання однієї кваліфікації для однієї одиниці ринку праці, подолати процес, направлений на формування поколінь людей зі штучно збідненим, зубоженим світоглядом, спрямованих на виконання однієї, хоч і бездоганно вишкленої функції, людей-виконавців, що прямо протилежить основній меті подолання відчуження – розвитку повноцінного члена суспільства, людини-цілі, людини-творця. Виховання людей, підготовка яких дозволятиме їм в будь-який момент свого життя змінити рід діяльності, або ж в роді обраному почуватись новатором перманентно – сприятиме подоланню суспільного поділу праці, а значить, сприятиме подоланню відчуження.

Резюмуючи, можна сказати, що відчуження постає як процес перетворення продуктів людської діяльності, людських якостей і здібностей в дещо незалежне від людини, вороже їй, пануюче над нею. В таких умовах кожен вид діяльності стає монополією окремої групи членів суспільства, перетворюючись в дещо чуже та вороже: відчужене від інших членів суспільства. Як результат – діяльність суспільства та її продукти відчужуються від індивідів та соціальних груп, а праця перетворюється у підневільну,

ззовні нав'язану діяльність. Відчуження постає також як безпорадність людини перед створеними нею ж суспільними силами. В такій ситуації дії людини не витікають з природи сумісної діяльності людей, а виступають як нав'язані іншими людьми або обставинами. Одним з дієвих засобів подолання відчуженої праці стає надання такій діяльності характеру вільної творчої самодіяльності, для чого важливим є процес поставання цілісної особистості, який має забезпечуватися засобами педагогіки. Звісно, корінна умова відчуження відчуження – знищення приватної власності на засоби виробництва, на владу, зрештою – на все. Однак вельми важливим моментом подолання відчуження засобами педагогіки є створення умов для розгортання універсальної сутності людини, що може бути забезпечено шляхом забезпечення реалізації надлишковості освіти, що постає як резервуар креативності, як умова повноцінного розвитку кожної особистості, а, значить, і подолання відчуження. Таким чином, феномен надлишковості (як в культурі в цілому, так і в освіті) відіграє свою неабияку роль не тільки у поступі людства, а й у розвитку людини та подоланні нею відчуження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузгалін А. В. Соціальна філософія XXI в.: ренесанс марксизма? [Електронний ресурс] / А. В. Бузгалін. – Режим доступу: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=281&Itemid=52
2. Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация [Електронний ресурс] / В. Л. Иноземцев. – Режим доступу: <http://lib.ru/POLITOLOG/inozemcev.txt>
3. Кулакова Т. Г. Подготовка менеджеров образования к преодолению отчуждения подростков от семьи и школы: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Т. Г. Кулакова. – Барнаул, 1997. – 232 с.
4. Маркс К. Отчужденный труд [Електронний ресурс] / К. Маркс. – Режим доступу: <http://www.psylib.org.ua/books/marxk01/txt04.htm>
5. Маркузе Г. Одномірна людина. [Електронний ресурс] / Г. Маркузе. – Режим доступу: <http://enatramp.narod.ru/pervoistochnik.files/man.files/man1.html>
6. Мусаелян Л. А. Марксово учение об историческом процессе и теория постиндустриального общества [Електронний ресурс] / Л. А. Мусаелян // Філософія і общество. – 2005. – № 2 (39). – Режим доступу: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/126762/#ftn46>
7. Філософія: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 382 с.
8. Філософський енциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 628 с.
9. Яцкевич В. Отчуждение как необходимый момент общественных отношений [Електронний ресурс] / В. Яцкевич. – Режим доступу: http://world.lib.ru/j/jackewich_w_w/otchuzhdenie.shtml

Стаття надійшла до редакції 27.06.2011 р.